

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 1, No.31, Spring & Summer 2024 pp.61-76

Receive: 07/10/2023

Accepted: 01/06/2024

The Anthropology of Fear of God Based on Allameh Tabatabai's Perspective: A Psychological Approach

Mahmood Khaliliyan Shalamzari *

Assistant Professor, Department of Clinical Psychology, Faculty of Humanities, Shahed University, Tehran, Iran
ma.khlilian@shahed.ac.ir

Abstract

The difference in researchers' attitudes towards human nature is not only the background and foundation of describing and explaining personality traits but also a platform for identifying and introducing new emotional states in humans. The purpose of this study is to identify the features of anthropology from Allameh Tabatabai's point of view on the emergence of fear of God. The research method is qualitative. The qualitative analysis of the content of religious texts with a focus on description, explanation, and analysis has been used. The findings of the research showed that fear of God is a normal issue. In addition, fear of God has two types, fear in balance with hope and fear of divine position. Moreover, the phenomenon of fear of God is based on four characteristics in humans: 1) purposefulness, 2) the existential characteristics of man, 3) man with the motivation to avoid harm, and 4) the levels of man's knowledge of monotheism. The results showed that the origin of fear of God is not only external natural factors (such as lightning); rather, it is dependent on some characteristics of the disabled nature of the human being, the principle of orientation, and the lack of independence of an individual.

Keywords: Fear of God, Purposefulness of Man, Existential Weakness, Motivation to Avoid Harm, Allameh Tabatabai.

Introduction

In psychology, fear is an avoidance reaction combined with the motivation of protection. Some psychologists (e.g. Freud, 1983) and philosophers (e.g. Russell, 1970) believe that external natural factors (such as thunder and lightning) are the main cause of fear in humans. They introduce fear as a factor in turning to God. On the contrary, in Allameh Tabatabai's view, the origin of fear is within man. Man is the effect of God and God, as a true being, is the cause of the causes of other beings.

Since the type of philosophical attitude towards human quiddity is the basis for explaining human

*Corresponding author

Khaliliyan Shalamzari, M. (2024). The anthropology of fear of God based on Allameh Tabatabai's perspective: a psychological approach. *Comparative Theology*, 15(1), 61-76.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

 10.22108/COTH.2024.138860.1844

personality and psychological states (Parvin and John, 2002), considering the difference in the views of Allameh Tabatabai and some Western psychologists and thinkers regarding the origin of fear (the inner essence of man or external natural factors), as well as the difference in the ontological system of Allameh in the analysis of the phenomenon of fear (the real God versus the God created by the mind), the purpose of this study is to explain the anthropology of fear of God based on Allameh Tabatabai's point of view. The meaning of fear of God is a person's concern about the threat of the goal, which strengthens the motivation of the person to achieve the goal and prevents him from committing and being close to the source of the threat (Khaliluyan Shalmazari et al., 2018). Therefore, this study seeks to answer the following research question:

RQ1: In Allameh Tabatabai's view, which human characteristics are the origin of fear of God?

Materials and Methods

The research method is qualitative with the aim of investigating the anthropological features of fear of God from Allameh Tabatabai's viewpoint. For this purpose, the method of qualitative content analysis of religious texts, focusing on description, explanation, and analysis was used. Based on this, first, the divisions of fear of God were presented from Allameh Tabatabai's viewpoint. In addition, deeper explanations and analyses of the text were made, focusing on the direction of discovering anthropological features. Then, by identifying the materials related to the anthropology of fear of God, more explanations were presented so that the features of his anthropology can be discovered and analyzed through their connection with the phenomenon of fear of God in humans.

Research Findings

Divisions of Fear from the Perspective of Allameh Tabatabai

In Allameh Tabatabai's perspective, fear is divided into two types: jobn fear [abnormal and morbid fear] and hazm fear [normal and non-morbid fear] (Tabatabaei, 1995, p. 322-323). According to Allameh Tabatabai, absolute fear is not a morbid emotion; rather, it is considered an illness when it leads to the loss of nafs [weakness of will] and has three characteristics: 1) creating a state of confusion in a person, 2) moaning (alfaza), and 3) decreasing the ability to deal with the source of fear (Tabatabaei, 1995, p. 321).

Anthropological characteristics of fear of God

In Allameh Tabatabai's thought, the emergence of fear of God in humans is based on four characteristics: 1) purposefulness, 2) existential characteristics of humans (dependency and connectedness of humans), 3) motivated human beings to repel harm, and 4) levels of human knowledge of monotheism.

Discussion of Results and Conclusions

To Allameh Tabatabai, a human is not only a needy being but also a purposeful being. The analysis of behaviors and emotional traits in the thought of Tabatabai is based on the principle of directionality. Although this finding is in line with the positivist psychology perspective on meaning and purpose; however, the focus on transcendental goals versus individual goals is the distinguishing aspect of Allameh Tabatabai's view. In the phenomenon of fear of God, attaining divine proximity and the benefits of the afterlife is a goal that directs all behaviors towards itself, which is beyond individual goals and basic needs in psychology.

The understanding of poverty and need arises from the weakness of human existence in the face of the Creator and the cause of existence reminds us of the dependence and continuity of humans in connection to God. Based on this, unlike Freud and Russell, the origin of fear of God is not only external natural factors, it is the characteristic of human dependence and connection with God.

انسان‌شناسی خوف از خدا مبتنی بر دیدگاه علامه طباطبایی: رویکرد روانشناختی

محمود خلیلیان شلمزاری* ، استادیار گروه روانشناسی بالینی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران
ma.khlilian@shahed.ac.ir

چکیده

تفاوت نگرش محققان به ماهیت انسان، نه تنها زمینه و زیربنای توصیف و تبیین ویژگی‌های شخصیتی است، بستری برای شناسایی و معرفی حالات نفسانی نو در انسان است. با توجه به تفاوت دیدگاه علامه طباطبایی با برخی از روان‌شناسان و اندیشمندان غربی در خصوص خاستگاه هیجان ترس، هدف این مقاله، شناسایی ویژگی‌های انسان‌شناسی در پدیدآیی هیجان خوف از خدا است. روش پژوهش، کیفی و از روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی با تمرکز بر توصیف، تبیین و تحلیل استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان دادند خوف از خدا بهنجار و از انواع خوف حرم است که به هرگونه ترس، بیم و دلواپسی به خاطر خدا که برآمده از احتیاط باشد، اشاره دارد. همچنین، خوف از خدا دارای دو قسم، خوف در توازن با رجا و خوف از مقام الهی است. علاوه بر این، پدیدآیی خوف از خدا مبتنی بر چهار ویژگی در انسان است. یک: هدفمندی، دو: خصوصیات وجودی انسان (وابستگی و پیوستگی)، سه: انسان موجودی با انگیزه دفع ضرر و چهار: مراتب معرفت انسان از توحید که علامه طباطبایی به هر کدام از آنها تأکید داشته است. نتایج نشان دادند خاستگاه ترس از خدا نه تنها عوامل طبیعی بیرونی (همچون رعد و برق) نیست، وابسته به برخی از ویژگی‌های ماهیت معلولی انسان، اصل جهت‌مندی و عدم استقلال فرد نسبت به هستی قلب و درونمایه‌های آن است.

واژه‌های کلیدی

خوف از خدا، هدفمندی انسان، وابستگی و پیوستگی، انگیزه دفع ضرر، مراتب معرفت، علامه طباطبایی

* مسؤل مکاتبات

خلیلیان شلمزاری، محمود. (۱۴۰۳). انسان‌شناسی خوف از خدا مبتنی بر دیدگاه علامه طباطبایی: رویکرد روانشناختی. *الهیات تطبیقی*، ۱۵ (۱)، ۶۱-۷۶.

مقدمه

در دانش روان‌شناسی ترس، یک واکنش اجتنابی معرفی می‌شود. در بیشتر بحث‌های مربوط به هیجان، ترس جای مهمی به خود اختصاص می‌دهد و به‌عنوان یکی از هیجانات اولیه معرفی می‌شود (پلاچیک، ۱۳۷۱، ص. ۵۷؛ Vital & Hamann, 2010, p. 2864; Levenson, 2011, p. 379). در چهارچوب نظریه فروید، ترس حالت نامطبوع و نشانه‌ای برای ارگانیزم تلقی می‌شود که مکانیزم‌های دفاعی را در موقعیتی که انجام عمل مطابق با موازین اجتماعی نباشد، به راه می‌لاندازد (خداپناهی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۳). این هیجان شاید از آن نظر اهمیت ویژه‌ای دارد که در آن حالت فشار و تخریب به‌طور بالقوه از نظر مقدار و اهمیت بر حالت سازندگی تفوق دارد و معمولاً آمادگی برای بروز واکنش‌های اجتنابی بیشتر از آمادگی برای کنش‌های اکتسابی است (Kempf, 1958, P. 906). در شرایط پدیدآیی هیجان ترس، فرد موقعیت را به‌صورت بالقوه خطرناک و تهدیدکننده تعبیر می‌کند. خطرها و تهدیدهای درک‌شده می‌توانند روانی یا جسمانی باشند. رایج‌ترین موقعیت‌های ترس برانگیز آنهایی هستند که در پیش‌بینی صدمه جسمانی یا روانی، آسیب‌پذیری در برابر خطر یا انتظار اینکه توانایی‌های مقابله‌گری فرد قادر نخواهد بود از پس شرایط آینده برآیند، ریشه دارند (ریو، ۱۳۹۹، ص. ۵۶۱).

اما ترس فقط واکنش اجتنابی نیست؛ بلکه توأم با انگیزش محافظت است. اساساً ترس یک عکس‌العمل و احساس معمولی از زندگی است؛ همان‌طور که شادی، عشق، غصه و خشم جزئی از زندگی هستند. اما درباره ترس باید گفت ما را از موقعیت‌های خطرناک حفظ می‌کند. ترس به ما کمک می‌کند که در موارد خطر، رفتارهای متناسب با آن بروز دهیم و تصمیم بگیریم (براش و ریچبرگ، ۱۳۸۴، ص. ۱۷). در این هیجان، انگیزش محافظت معمولاً به‌صورت گریختن و کناره‌گیری از منبع ترس یا به‌صورت پاسخ‌های کنارآمدن برای روبه‌رو

شدن با منبع ترس آشکار می‌شود؛ البته ترس از دید مثبت می‌تواند برای آموختن پاسخ‌های کنارآمدن، حمایت انگیزشی فراهم کند که فرد را از همان ابتدا از روبه‌رو شدن با خطر دور می‌سازد (ریو، ۱۳۹۹، ص. ۵۶۲).

در اندیشه اسلامی ترس به‌عنوان عامل انگیزه‌ساز برای انسان‌ها مطرح می‌شود. مبتنی بر این رویکرد، ترس از انگیزه‌های اساسی است که افراد را به سمت رفتار سوق می‌دهد. چرا «در زندگی فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی، محرک اصلی در بیشتر رفتارها و اعمال انسان ترس است» (مصباح یزدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۵۷). هرچند کسب منفعت هم عامل انگیزش بخش است، ترس عامل محرک انسان در بیشتر کارها است (مصباح یزدی، ۱۳۸۵؛ ۱۳۹۳). بر این اساس، بیشتر موارد، ترس باعث تحریک و تلاش انسان می‌شود و میزان کمی از رفتارهای انسان برآمده از وعده پاداش یا جلب منفعت است.

در ادبیات اسلامی واژه‌های متعددی همچون «خوف»، «جبن»، «حذر»، «خشیت» و «تقوا» به‌صورت صریح یا ضمنی حاوی معنای ترس است. از میان این واژه‌ها «خوف از خدا» موضوع تأکیدشده مقله حاضر است که اندیشمندان مسلمان در اخلاق اسلامی (مانند **خواجه نصیرالدین طوسی**، ۱۳۸۴؛ **فیض کاشانی**، ۱۳۷۹) به آن توجه داشته‌اند. در میان اندیشمندان مسلمان علامه طباطبایی مطلق خوف — جدای از اینکه به چیزی اضافه شود — را یکی از عواطف نفسانی انسان (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج ۱/۴۲۱؛ ج ۸/۴۰) و عامل انگیزه‌ساز معرفی می‌کند. در اندیشه علامه طباطبایی خوف در پی وقوع امری خطرناک و لازم الاجتناب شکل می‌گیرد (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج ۹/۱۱۳) و هرگاه چنین وضعیتی نسبت به امر شرعی [نامطلوب] ایجاد شود، باعث اضطراب خاطر و اندوه درونی می‌شود (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج ۸/۲۹۷)؛ بنابراین، مطلق خوف عبارت است از تأثیر نفس بعد از مشاهده مکروهی که او را می‌دارد تا از آن محذور احتراز جوید و بدون درنگ در مقام دفع آن برآید (طباطبایی، ۱۴۳۰ق،

انسان‌ها به علت ترس، متمایل شده‌اند تا با ایجاد موجودی به‌عنوان خدا به جستجوی آرامش برآیند. راسل در این خصوص می‌گوید: «بشر در مخاطره اخلاق قرار گرفته است و در حال حاضر، ترس مانند گذشته بشر را مستند به جستجوی پناهگاهی می‌کند که خداوند آن را ارزانی داشته است» (راسل، ۱۳۴۹، ص. ۲۵۵).

درست برعکس نگاه فروید و راسل، در نظام هستی‌شناسی علامه طباطبایی انسان و ماسوی الله همه معلول خدا بوده‌اند و خداوند به‌عنوان یک موجود حقیقی، علت تامه هستی است. در این نظام اندیشه‌ای «قلب» به‌عنوان پایگاه درونی، جایگاه ادراک خوف است. ایشان در موارد متعددی (طباطبایی، ۱۴۳۰، ج. ۴۶/۹، ۲۲۰) خوف را از جمله عواطف باطنی انسان برمی‌شمرد و قلب را محل ادراک خوف و آشکارکننده احکام عواطف باطنی معرفی می‌کند. مراد از قلب در کلام علامه طباطبایی (۱۴۳۰ق) خود آدمی یعنی خویشتن او و نفس او است (ج ۲، ص. ۲۲۳). ایشان با اشاره به اعتقاد باطل بسیاری از عوام که تعقل، تفکر، حب، بغض، خوف و امثال اینها را به قلب به‌عنوان یک اندام فیزیکی نسبت داده‌اند، تصریح می‌کند مُدرک واقعی این امور شناختی و هیجانی خود انسان است، چرا ادراک از مصادیق کسب و اکتساب است و جز به خود انسان نسبت داده نمی‌شود (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ص. ۲۲۴). بر این اساس، منشأ ادراک عواطف باطنی از جمله خوف متأثر از درون انسان است.

از آنجا که نوع نگرش فلسفی به ماهیت انسان، زمینه و زیربنای توصیف و تبیین حالات نفسانی انسان است، نوع نگرش محققان به انسان در تبیین شخصیت و حالات روانی تأثیرگذار است؛ برای مثال، یک نظریه، انسان را موجودی دارای منطق، قدرت انتخاب و تصمیم‌گیرنده به حساب می‌آورد (دیدگاه تعقلی) و دیگری انسان را موجودی تابع سلیقه‌ها، بی‌اراده و نامعقول (دیدگاه حیوانی)؛ نظریه سوم انسان را موجودی می‌داند که به‌طور خودکار به محرک‌های بیرونی واکنش نشان می‌دهد

ج ۳۲۱/۱۰). به‌طور خلاصه، از نگاه علامه طباطبایی، خوف عاملی بازدارنده از ارتکاب اشتباه (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج ۲۸/۱۰) و نیرویی در جهت رسیدن به هدف است و نه تنها ویژگی بازدارندگی نسبت به انجام گناه، عاملی انگیزه‌ساز است (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۳۹/۷).

در بررسی عوامل راه‌انداز ترس در انسان نگاه‌های متفاوتی وجود دارد. برخی انسان‌شناسان، روان‌شناسان و اسطوره‌شناسان در [بررسی] واکنش‌های انسان‌های اولیه و اساطیری معتقدند عوامل طبیعی به‌عنوان یک عامل بیرونی (همچون رعدوبرق، باد و باران) سبب اصلی ایجاد ترس در انسان شده و این ترس، در ادامه حیات روانی انسان زیربنای گرایش دینی‌اش را نیز ساخته است (پیرحیاتی، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۶)؛ برای مثال، وجود خدا در نگاه زیگموند فروید (۱۳۶۲، ص. ۱۱۷) برآمده از یک تابوی وجدانی و یا تابوی احساس گناه است. درواقع از نگاه فروید، نه تنها منشأ پیدایش خداوند، منشأ عقاید دینی در ذهن انسان‌ها آرزوی محفوظ ماندن از آسیب عوامل طبیعی بوده است. انسان‌های اولیه برای فرار از ترس و دلهره در برابر عوامل آسیب‌رسان، رفته‌رفته به موجوداتی صاحب قدرت و شعور و مسلط بر طبیعت نائل شدند تا بتوانند از طریق خواهش، قربانی، عبادت، دعا و کارهایی از این قبیل، مهر و محبت آن موجودات را برلنگیزد و خود را از خطر برهانند. از نظر فروید، انگیزه گرایش انسان به خداوند، نه تنها در دوران اولیه تاریخ «مسئله ترس» بوده است، امروزه نیز این دیدگاه همچنان به قوت خود باقی است. همسو با دیدگاه فروید، نگاه برتاند راسل است که ترس را عامل پیدایش دین و گرایش به خدا مطرح می‌کند. او معتقد است «مذهب قبل از هر چیز اساساً بر مبنای ترس استوار شده است. ترسی ناشناخته و از این راه، احساسی به وجود می‌آید که هر کس تصور می‌کند در مشکلات و مشاجرات پشتیبانی دارد» (راسل، ۱۳۴۹، ص. ۳۷). او با طرح خطر زوال و نابودی انسانیت و تمایل انسان‌ها نسبت به دستیابی به پناهگاهی امن، به این نتیجه می‌رسد که

(دیدگاه ماشینی)؛ در حالی که دیدگاه چهارم انسان را به صورت یک نظام پردازش و شبه‌رایانه می‌بیند (دیدگاه رایانه‌ای) (پروین و جان، ۱۳۸۶). همچنین از آنجا که برخی پژوهشگران (لطف‌آبادی، ۱۳۹۰) ضرورت درک و دریافت «جوهره آدمی» را از عمده‌ترین خط‌مشی‌های آینده روان‌شناسی برای تعامل مبتنی بر روش‌های حکیمانه اسلامی - ایرانی مطرح کرده‌اند، ضرورت دارد تبیین حالات نفسانی انسان براساس نگرش اسلامی صورت پذیرد. بر این اساس، با توجه به تفاوت دیدگاه علامه طباطبایی و برخی از روان‌شناسان (مانند فروید) و اندیشمندان غربی (مانند راسل) در خصوص خاستگاه هیجان ترس (منشأ ترس ویژگی‌های ماهیت انسان یا عوامل طبیعی بیرونی)، همچنین، تفاوت نظام هستی‌شناسی علامه در تحلیل پدیدآیی خوف (خدای واقعی در برابر خدای مخلوق ذهن) مسئله این مقاله در راستای تبیین انسان‌شناسی خوف از خدا براساس دیدگاه علامه طباطبایی است. در این مقاله منظور از خوف، به عنوان عامل رابطه با خدا، این است که فرد به منظور دوری از پیامدهای منفی و ناپذیرفتنی، رفتارهای خود را مطابق نظر و دستوره‌های خداوند انجام می‌دهد (مظاهری و پسندیده، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۰) و چنین تعریف می‌شود «خوف از خدا نگرانی فرد نسبت به تهدید هدف است که به موجب آن، انگیزه فرد در خصوص دستیابی به هدف تقویت و در خصوص ارتکاب و نزدیکی به منشأ تهدید بازداری می‌شود» (خلیلیان سلمزاری و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۳۵). بنابر آنچه گفته شد مقاله حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال است که کدام ویژگی‌های انسان منشأ پدیدآیی خوف از خدا در دیدگاه علامه طباطبایی است.

روش

این تحقیق از نوع مطالعات کیفی است که به بررسی ویژگی‌های انسان‌شناسی خوف از خدا از دیدگاه علامه طباطبایی پرداخته است. بدین منظور، از روش تحلیل

کیفی محتوای متون دینی با تمرکز بر توصیف، تبیین و تحلیل استفاده می‌کند. روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی از مطالعات زبان‌شناسی، نظریه حوزه‌های معنایی و تلاش‌هایی به عمل آمده در فهم متون دینی مشتق می‌شود. هدف اصلی تحلیل کیفی محتوای متون دینی این است که پژوهشگر از یکسری مفاهیم و گزاره‌های متون دینی به فهم و استنباط‌های روان‌شناختی دست یابد. در تحلیل کیفی محتوای متون دینی گردآوری داده‌ها به صورت استقرار کیفی انجام می‌گیرد؛ بنابراین، فرایند تحلیل از جز به سوی کل است و اشتراک در یک ویژگی می‌تواند عاملی برای طبقه‌بندی واژه‌ها و گزاره‌ها در یک حوزه شود (شجاعی، ۱۳۹۹). جامعه متنی پژوهش، مجموع مجلدات *المیزان فی تفسیر القرآن* و نمونه متنی پژوهش مطالب با محتوای واژه «خوف از خدا»، «تقوی» و «خشیت» و مشتقات آنها و مطالب متناظر با دیدگاه انسان‌شناسی است که به صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. بر این اساس، در شیوه جمع‌آوری اطلاعات به منظور پردازش فعال متن *تفسیر المیزان* ابتدا تقسیمات خوف از خدا از دیدگاه علامه طباطبایی ارائه شد تا اطلاعات به شکل تازه‌ای درآید. علاوه بر توصیف طبقات خوف از خدا تبیین‌ها و تحلیل‌های عمیق‌تر متن با تمرکز بر جهت‌گیری کشف ویژگی‌های انسان‌شناسی صورت گرفت. در این مرحله، با شناسایی مطالب حاوی داده‌های مرتبط با انسان‌شناسی به طور عمومی و اختصاصی خوف از خدا تبیین‌های عمیق‌تر صورت گرفت تا از طریق برقراری ارتباط آنها با پدیدآیی خوف از خدا در انسان، ویژگی‌های انسان‌شناسی کشف و تحلیل شوند.

یافته‌ها

۱. تقسیمات خوف از دیدگاه علامه طباطبایی

در دیدگاه علامه طباطبایی، خوف به دو قسم خوف جبن [خوف نابهنجار و مرضی] و خوف حزم [خوف بهنجار و غیر مرضی] تقسیم می‌شود (طباطبایی، ۱۴۳۰، ق.

خوف از خدا، خوف از عذاب است (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۲۶۸/۱۲، ج. ۱۰۸/۱۹)؛ بنابراین، در خوف از عذاب چون فرد انتظار دریافت عذاب به‌عنوان یک امر ناخوشایند دارد، نگران و خائف می‌شود؛ اما در خوف در برابر مقام خدا، احتمال و انتظار امر ناخوشایند موجب بروز خوف نمی‌شود؛ بلکه شناخت مقام جلال، عظمت، قاهریت و کبریایی خداوند و اینکه خداوند آگاه از اعمال انسان است (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱۰۸/۱۹)، موجب پدیدآیی خوف در انسان می‌شود. در کلام علامه به حقیقت ترس از مقام خدا چنین اشاره شده است:

«حقیقت [این نوع از] ترس عبارت است از: تأثر و انکسار و کوچک‌شدن و خلاصه پریدن رنگ روی ضعیف در مقابل قوی‌ای که با قوتش ظهور یافته و شناخته شده و تپش قلب زبردست در قبال بالادست کبیر متعال که با کبریائیش بر همه چیز قاهر شده است» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۳۸۷/۱۲).

مواجهه فرد در این نوع از خوف (خوف از مقام) موجب بروز آثاری از جمله مذلت، خواری، اندکاک و عبادت همراه با خضوع در برابر مقام عزت و جبروت الهی می‌شود (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱۰۸/۱۹).

۲. ویژگی‌های انسان‌شناسی خوف از خدا

در اندیشه علامه طباطبایی، پدیدآیی خوف از خدا در انسان مبتنی بر چهار ویژگی است؛ یک: هدفمندی، دو: خصوصیات وجودی انسان (نیازمندبودن [وابستگی] و عین‌الربطبودن [پیوستگی] انسان)، سه: انسان موجودی با انگیزه دفع ضرر و چهار: مراتب معرفت انسان از توحید. علامه (۱۴۳۰ق) در موضوع هدف خلقت انسان، شناخت از ظرفیت‌های وجودی انسان را مسیر دست‌یابی به هدف معرفی می‌کند (ج. ۵۸/۳). همچنین، با توجه به نقش اراده و شعور، به انگیزه جلب منفعت و دفع ضرر در پدیدآیی

ج. ۳۲۲/۱۰، ۳۲۳). به نظر علامه، مطلق خوف، هیجان مرضی نیست؛ بلکه زمانی مرضی محسوب می‌شود که باعث از بین رفتن مقاومت نفس [ضعف اراده] و دارای سه نشانه باشد. یک: ایجاد حالت گیجی در فرد، دو: ناله (الفرع) و سه: از بین رفتن تدبیر نسبت به برطرف کردن منبع ایجاد کننده ترس [کاهش توانایی مقابله با منشأ ترس] (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۳۲۱/۱۰).^۱ ایشان خوف ضعیفان بنی‌اسرائیل از فرعون [می‌توان این خوف را خوف از ملوک نامید] (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱۱۳/۱۰) و خوف از فاش شدن نیت‌های باطنی در منافقین را از مصادیق خوف مرضی معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۳۲۷/۹، ۴۱۱). علامه پس از تبیین جبن به‌عنوان یک صفت مرضی، خوف حزم (خوف احتیاطی) را در مقابل خوف جبن مطرح می‌کند. خوف حزم به هرگونه ترس، بیم و دلواپسی به خاطر خدا که برآمده از احتیاط باشد، اشاره دارد. ایشان دامنه خوف حزم را شامل ترس فرد نسبت به جان یا آبرو یا مال معرفی و بیان می‌کند که اگر فرد از چیزی بر جان یا آبرو یا مالش به خاطر خدا بترسد، نه به خاطر هوای نفس این نوع ترس، خوف حزم در برابر خوف جبن است (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۳۲۳/۱۰).

همچنین، خوف از خدا در دو شکل خوف در توازن با رجا و خوف از مقام الهی در فرد شکل می‌گیرد (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱۰۸/۱۹). با توجه به اصل بنیادین توحید در نظام فکری علامه طباطبایی (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱۳۵/۱۰)، ایشان مراتب و درجاتی را برای خوف از خدا مطرح می‌کند (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۹۰/۱۰). چنانچه در تفسیر آیه ۵۰ سوره نحل دو نوع خوف از خدا معرفی می‌شود؛ یک: خوف در توازن با رجا و دو: خوف در برابر مقام خدا. در خوف در توازن با رجا، فرد خائف انتظار دریافت امر ناخوشایند دارد و این انتظار امر ناخوشایند موجب بروز خوف می‌شود. مثال ذکرشده برای این نوع از

^۱ ظهور العی و الفرع و الذهول عن التدبیر لدفع المکره.

فضیلت انسانی و حتی منافع اخروی نیست؛ بلکه هر کاری انجام می‌دهد بدان سبب است که محبوبش دوست دارد و اگر از کاری اجتناب می‌کند، به دلیل کراهت محبوبش است (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱/۳۷۳).

۲.۲. انسان موجودی ضعیف

در اندیشه علامه طباطبایی، علاوه بر هدفمندی انسان، به ویژگی ضعف وجودی انسان در پدیدآیی خوف از خدا توجه شده است. در انسان‌شناسی خوف از دیدگاه علامه، به ضعف وجودی برآمده از نیازمندی و عین‌ربط بودن انسان به فاعل هستی‌بخش تأکید شده است. در این نظام فکری، انسان و ماسوی الله همه معلول خدا بوده‌اند و حق تعالی علت تامه هستی است. نسبت بین معلول و علت در منشور فکری ایشان، نسبتی یک طرفه است، یعنی هر چه هست، علت است و معلول عین فقر است نه فقیر؛ به همین دلیل، او معتقد به امکان فقری است (مصلح و موسوی مقدم، ۱۳۹۰، ص. ۹۲). علامه با بیان اینکه انسان از خودش چیزی جز فقر ندارد (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۷/۴)، معلولیت و نیازمندی مطلق انسان را امری فطری و تکوینی می‌داند و به تبیین ویژگی نیازمندی و احتیاج انسان می‌پردازد:

«اولین باری که ما چشم بدین جهان می‌گشاییم [و مناظر هستی را می‌بینیم. قبل از هر چیز پدیده ادراک نسبت به خود ما ایجاد می‌شود] و قبل از هر چیز خود را می‌بینیم و سپس نزدیک‌ترین امور را به خود که همان روابط ما با عالم خارج و مستدعیات قوای عامله ما در بقاء ما است، درک می‌کنیم، پس خود ما و قوای ما و اعمال متعلق به آن اولین چیزی است که در دل‌های ما را می‌کوبد و به درک ما در می‌آید؛ اما ما خود را نمی‌بینیم مگر مرتبط بغیر و همچنین، قوا و افعالمان را. پس می‌توان گفت احتیاج اولین چیزی است که انسان آن را مشاهده می‌کند و آن را در ذات خود و در هر چیزی که مرتبط به او و قوا و اعمال او است و همچنین، در سراسر جهان برون از خود می‌بیند و در همین اولین ادراک حکم می‌کند

حالات نفسانی اشاره کرده است (ج. ۱۰/۳۲۲-۳۲۱)؛ از این رو، در راستای تبیین دیدگاه علامه طباطبایی نسبت به ویژگی‌های انسان‌شناسی هیجان خوف از خدا، توجه به ویژگی‌های هدفمندی، ضعف وجودی، عامل انگیزه و مراتب معرفت نسبت به توحید در انسان لازم است.

۲.۱. انسان موجودی هدفمند

پذیرش مؤثر بودن انتخاب هدف در شکل‌گیری فرایندهای شناختی، هیجانی و رفتاری از ناحیه علامه طباطبایی نشان‌دهنده اهمیت تعیین هدف در پدیدآیی فرآیندهای روانی است. بر این اساس، علامه (۱۴۳۰ق، ج. ۱/۳۷۳) سه نوع هدف را عامل تأثیرگذار در بروز رفتار و صفات نفسانی از جمله خوف از خدا معرفی می‌کند.

یک: دست‌یابی به فوائد دنیوی و دریافت تحسین از ناحیه افکار عمومی؛

دو: دست‌یابی به فوائد اخروی؛

سه: دست‌یابی به قرب الهی.

ایشان با اشاره به اشتراکات و تفاوت‌های میان هر یک از این اهداف، تعیین هر کدام از آنها را به میزان بهره‌گیری از ظرفیت‌های شناختی افراد منوط می‌کند؛ از این رو، پدیدآیی هیجان خوف براساس هر یک از اهداف ذکر شده، متفاوت است؛ چنانکه علامه (۱۴۳۰ق) صفت ترس را براساس هر کدام از این اهداف متفاوت توصیف کرده است. ایشان پدیدآیی ترس براساس هدف اول را در «موقعیت شکست» برآمده از ملامت مردم و در «موقعیت موفقیت» برآمده از اسناددهی مردم نسبت به شانسی بودن موفقیت تحلیل می‌کند. براساس هدف دوم، آنچه موجب پدیدآیی ترس در «موقعیت موفقیت» می‌شود، میزان احتمال نسبت به دست‌یابی یا فقدان فوائد اخروی است و آنچه موجب پدیدآیی ترس در «موقعیت شکست» می‌شود، میزان احتمال در خصوص مواجهه با ضررهای اخروی است. با توجه به هدف سوم، میزان تقرب به خداوند، عامل پدیدآیی ترس است. مبتنی بر هدف سوم، پدیدآیی ترس در فرد به منظور کمال خود یا کسب یک

منفعت» به‌عنوان دو انگیزه درونی در پدیدآیی هیجانانگیز نقش دارند. در این منظومه فکری «دفع ضرر» عامل انگیزشی در بروز خوف از خدا است و حکم عقل نسبت به وجوب دفع ضرر احتمالی، منشأ درونی انگیزه دفع ضرر است. علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۷۰ سوره هود به نقش دفع ضرر در شکل‌گیری خوف تصریح (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۳۲۲/۱۰) و متوجه‌شدن احتمال ضرر نسبت به نفس را سرچشمه پدیدآیی خوف معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱۰، ص. ۹۰). مبتنی بر خوانش طبیعت از دیدگاه علامه طباطبایی (خلیلیان شلمزاری و خسروپناه، ۱۳۹۶) واکنش طبیعت انسان، در برابر انحراف، به گونه‌ای است که انگیزه لازم برای تکمیل نقص و رفع حوائج تکوینی‌اش فراهم می‌شود. چون طبیعت وجودی انسان به‌خودی‌خود مجهز به قوا و ادواتی شده است که با آنها از خود دفاع می‌کند، چون فطرتاً وجود خودش را دوست می‌دارد و هر چیزی را که حیات او را تهدید می‌کند، به هر وسیله که شده است از خود دور می‌سازد (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۴۳۶/۱)؛ بنابراین، حکم به احتراز از هر چیزی که نفس فرد از سوی آن تهدید می‌شود لازم است (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۳۹/۷)؛ اگرچه تهدید و ضرر احتمالی باشد؛ از این رو، علاوه (۱۴۳۰ق) صرف احتمال تهدید را به‌عنوان انگیزه در شکل‌گیری خوف کافی می‌داند؛ البته هرچه مراتب احتمال قوی‌تر شود، یعنی سطح شناخت افراد نسبت به تهدیدکنندگی افزایش یابد، تأثیرگذاری انگیزه دفع ضرر در پدیدآیی هیجان خوف بیشتر می‌شود (ج. ۹۹/۷)؛ بنابراین، از آنجا که انسان موجودی دارای شعور و اراده است، با فعلیت‌بخشی به انگیزه دفع ضرر در پدیدآیی هیجان خوف از خدا مؤثر است.

۲.۴. مراتب معرفت انسان از توحید

علامه (۱۴۳۰ق) به پدیدآیی هیجان ترس، برآمده از تلقین‌شناختی تصریح می‌کند (ج. ۱، ص. ۳۷۳)؛ اما از آنجا که اصل توحید یک اصل اساسی در شکل‌گیری فرایندهای روانی در افراد است (ج. ۱۰، ص. ۱۳۵)؛ متناسب با درک

به وجود ذاتی که حوایج او را بر می‌آورد و وجود هر چیزی منتهی به او می‌شود و آن ذات خدای سبحان است. آیه شریفه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ» این ادراک و این حکم ما را تصدیق می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۴۵۶/۸، ۴۵۷).

علامه در مطلب بالا بیان می‌کند نه‌تنها انسان موجودی نیازمند است، به نیازمندبودن خود اشراف دارد و درک فقر و نیازمندی حکایت‌گر ضعف وجودی انسان در برابر خالق و علت هستی‌بخش است.

فهم روان‌شناسی ویژگی وجودی انسان (یعنی: نیازمندی و عین‌ربط‌بودن) در توصیف خصوصیت «عدم استقلال» و «وابستگی و پیوستگی» امکان‌پذیر است. علامه (۱۴۳۰ق) در ذیل آیه ۲۴ سوره انفال «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» با اشاره به واسطه‌بودن خدا میان آدمی و قلب‌اش به تبیین این مطلب می‌پردازد که زمام قلب مؤمن به دست خداست؛ در نتیجه، اختیار و مالکیت استقلالی نسبت به هستی قلب و درونمایه‌های آن ندارند؛ از این رو، توجه فرد مؤمن نسبت به وابستگی و عدم استقلال خود و نقش تأثیرگذار خداوند در قلب و درونمایه‌های آن، عاملی است تا انسان نسبت به آنچه انجام داده یا تصمیم بر انجام دارد، دل‌نبندد و همواره از نقش تأثیرگذار خداوند در عملکرد قلب برحذر باشد؛ بنابراین، توجه به ویژگی وابستگی و عدم استقلال فرد نسبت به قلب و درونمایه‌های آن منشأ ترس از خداوند است. به‌طور کلی، درک ضعیف‌بودن انسان که برخاسته از نیازمندی و عین‌ربط‌بودن انسان به خداوند است، حکایت‌گر وابستگی و عدم استقلال فرد نسبت به هستی قلب و درونمایه‌های آن است که از یک طرف وابستگی و پیوستگی انسان به خداوند و از سوی دیگر، منجر به پدیدآیی انگیزه دفع ضرر می‌شود.

۲.۳. انسان موجودی با انگیزه دفع ضرر

در نظام فکری علامه طباطبایی، «دفع ضرر» و «جلب

عزوجل می‌دانند؛ در نتیجه، از غیر آن جناب نمی‌ترسند و فقط از خدا یا چیزی که خدا دوست می‌دارد و می‌خواهد که از آن بترسند، می‌ترسند (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۹۲/۱۰-۹۳).

بنابراین، بازگشت مصادیق خوف غیر مرضی به اصل توحید است و تفاوت انواع خوف از خدا (خوف در توازن با رجا و خوف از مقام الهی) به سبب تفاوت افراد در میزان شناخت و معرفتی است که نسبت به توحید دارند؛ از این رو، کسانی که در عالی‌ترین درجات توحیدند، فقط از خدا می‌ترسند و قرب الهی را هدف‌گذاری می‌کنند و کسانی که مراتب پایین‌تری از معرفت دارند، با تعیین دستیابی به فوائد اخروی، مراتب متعلق خوفشان متفاوت می‌شود؛ اما باید در نظر داشت همه مصادیق خوف غیر مرضی به اصل توحید بازگشت دارند. به تعبیر دیگر، با توجه به مراتب شناخت و معرفت نسبت به توحید، همه مصادیق خوف غیر مرضی، خوف از خداوند است؛ با این تفاوت که افراد به حسب میزان شناخت و معرفتی که از خداوند دارند، در مصادیق خوف از خداوند متفاوت‌اند. چنانکه علامه در ذیل تفسیر آیه ۲۶ سوره هود، ایجاد خوف از عذاب از ناحیه حضرت نوح، علیه‌السلام، را به هدف جلب توجه بت‌پرستان به سمت توحید مطرح می‌کند (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱۹۹/۱۰). با توجه به مطالب تفسیر المیزان در ذیل آیه مذکور (سطح شناخت محدود بت‌پرستان از اصل توحید)، ترس از عذاب به‌عنوان یکی از مصادیق ترس غیر مرضی نسبت به کسانی است که در مراتب اولیه شناخت توحید هستند؛ از این رو، علامه میزان شناخت (فهم ساده) بت‌پرستان از خداوند را علت به‌کارگیری هیجان ترس از ناحیه حضرت نوح در دعوت بت‌پرستان به سمت توحید مطرح می‌کند.

به‌طور کلی، علامه در خصوص اینکه خوف غیر مرضی شامل چه مصادیقی می‌شود، معیاری با دو ویژگی مطرح می‌کند. ایشان آنچه را از مصادیق خوف غیر مرضی مطرح می‌کنند که نخست، ممکن و محتمل‌الوقوع باشد و دوم،

مراتب‌محوری توحید، انگیزه دفع ضرر در پدیدآیی خوف از خدا فعال می‌شود. علامه طباطبایی در تفسیر «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (آیه ۶۲ سوره یونس). افرادی که از هیچ‌چیز نمی‌ترسند را کسانی با درجه عالی از ایمان (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۹۰/۱۰) و دارای مقامات معنوی (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۹۲/۱۰) مطرح می‌کند. این افراد «غیر از خدای واحد بی‌شریک، مالکی نمی‌بینند و معتقدند خودشان چیزی ندارند تا از فوت آن بترسند یا به خاطر از دست دادن آن اندوهناک شوند» (طباطبایی ۱۴۳۰ق، ج. ۱۰، ص. ۹۰)؛ بنابراین، اولیای خدا نسبت به مراتب بالایی از توحید شناخت عالی و ایمان (تبعیت‌کردن از اراده الهی) دارند. بر این اساس، ضروری متوجه آنها از ناحیه غیر خداوند نمی‌شود و از هیچ‌چیزی جز آنچه خدا اراده می‌کند، نمی‌ترسند. پس ترس از خدا در اولیای الهی، در واقع تبعیت‌کردن افراد از اراده الهی است؛ چنانچه علامه (۱۴۳۰ق) خوف اولیاء از خداوند را به موضوع تسلیم در برابر خدا برمی‌گرداند و بیان می‌کند:

«اولیای خدا از چیزی نمی‌ترسند، مگر آنکه خدای تعالی اراده کند که آنان از چیزی بترسند؛ همان‌طور که خداوند از آنان خواسته است تا از پروردگارش بترسند و همه اینها [اموری که خدا اراده کرده که از آنها ترسیده شود] مراحل از تسلیم‌شدن در برابر خداوند است».

علامه در جمع‌بندی، ایمان به مراتب بالای اصل توحید در اولیاء را علت ترس انحصاری اولیاء از خداوند و نترسیدن از غیر خدا بیان می‌کند. چرا اولیای خدا بر این باوراند که حقیقت ملک منحصراً برای خداست و غیر از خدای تعالی هیچ چیزی استقلال در تأثیر ندارد، تا هیجان‌ات انسان از جمله خوف متعلق به آن شود. کسی که اعتقاد به توحید، سراسر وجودش را فرا گرفته است، خوف‌اش را از خدا می‌داند. اولیای خدا برای غیر خدای تعالی هیچ استقلالی در تأثیر نمی‌بینند و مؤثر مستقل را تنها خدای تعالی و مالکیت و حکم را منحصر در خدای

اگرچه علامه (۱۴۳۰ق) انسان را موجودی نیازمند معرفی می‌کند (ج. ۴، ص. ۷)، در تحلیل رفتار و صفات هیجانی برخلاف روان‌شناسان مکتب انسان‌گرایی و مکتب روان‌تحلیل‌گری فقط بر سلسله نیازها و نیازهای جنسی متمرکز نمی‌شود؛ بلکه همان‌طور که خلیلیان شلمزاری و خسروپناه (۱۳۹۶، ص. ۶۸) تبیین کرده‌اند طبیعت از نگاه علامه، هدفمند است و انسان به‌عنوان یک موجود طبیعی دارای هدف است. بر این اساس، تحلیل رفتار و صفات هیجانی در اندیشه ایشان براساس اصل جهت‌مندی صورت می‌گیرد و این تمرکز بنیادین علامه بر هدفمندی برخلاف تمرکز روان‌شناسان انسان‌گرا و روان‌تحلیل‌گر درخصوص اصل نیازمندی انسان است. به عبارت دیگر، در اندیشه علامه طباطبایی نیازهای انسان جهت‌دار هستند و جهت آنها به سوی یک هدف واقعی است و این‌گونه نیست که صرف نیاز داشتن بدون در نظر گرفتن جهت آن راه‌انداز هیجان باشد؛ بلکه در دیدگاه علامه به‌منظور جلوگیری از بروز هیجان‌انات کاذب، تعیین جهت و هدف‌داری به‌عنوان یک واقعیت، زیربنای شکل‌گیری هیجان قرار دارد.

از دیدگاه علامه طباطبایی (۱۴۳۰ق) تعیین هدف، امری مهم برای دستیابی به سعادت یا شقاوت انسانی شمرده می‌شود (ج ۱، ص. ۳۷۳) و احتمال عدم دستیابی به اهداف قرب الهی و فوائد حیات اخروی برانگیزاننده خوف از خدا می‌شود. این یافته همسو با فلسفه سعادت‌گرا^۱ است که با پتانسیل انسانی در ارتباط است و از این ایده حمایت می‌کند که به‌زیستی^۲ زمانی رخ می‌دهد که افراد رفتارهای بیانگر شخصی را در طی تعقیب هدف معنادار انجام دهند (Ryan & Deci, 2001. P. 156). همچنین، این یافته همسو با دیدگاه فرانکل درخصوص اهمیت معنا (Frankl, 1962, P. 49) و نظریه دوم سلیگمن درخصوص شادکامی است که عنصر معنا و هدف را یکی از پنج عنصر مهم در راستای افزایش میزان

در صورت وقوع، مقداری از سعادت انسان را از بین ببرد؛ سعادت‌تی که ما توقع داریم واجد آن باشیم و خود را واجد آن فرض می‌کنیم (طباطبایی، ۱۴۳۰ق، ج. ۴/۶۱). با توجه به معیار گفته‌شده، خاستگاه خوف در نگاه خائف از قطعیت برخوردار نیست و فرد خائف یقین به دریافت تهدید از ناحیه منشأ خوف ندارد. این عدم قطعیت، هماهنگ با عامل انگیزشی خوف یعنی انتظار ضرر و احتمال ضرر است. همچنین، دومین ویژگی در معیار مطرح‌شده، بیان‌کننده تهدیدشدگی هدف از ناحیه مصادیق خوف غیر مرضی است؛ به این معنا که مصادیق خوف غیر مرضی ظرفیت تهدیدکنندگی هدف را دارند و این معیار دوم همسو با ویژگی هدفمندی طبیعت انسان است.

نتیجه

علامه طباطبایی (۱۴۳۰ق) با رد «نظریه تبدل انواع»^۱ در نسل‌کنونی انسان‌ها برای انسان جوهر و ذاتی مستقل قائل است. علامه با نقد فرضیه داروین (ج. ۲، ص. ۱۱۲) و ایجاد خدشه در قوانین برآمده از آن (ج. ۲، ص. ۳۰۰-۳۰۲)، قائل است نسل‌کنونی از انسان‌ها یک نوع مستقلی است که از نوع دیگری جدا نشده است. به نظر او، انسان نوعی مستقل از سایر انواع است و ذات و جوهری مبین با ذات دیگر انواع دارد؛ از این رو، قابلیت تبدیل به نوع دیگر را ندارد (ج. ۲، ص. ۱۱۲). به نظر او، انسان ترکیبی از روح مجرد و جسم مادی است و این دو بُعد در عالم مادی با یکدیگر ملازم‌اند (ج. ۲، ص. ۱۱۳) و واژه نفس برای اشاره به وجه تلازم این دو بُعد در عالم دنیا به کار می‌رود (ج. ۴، ص. ۱۳۵). همچنین، ایشان معتقد است انسان خالقی دارد که او را به گوش، چشم و قلب مجهز کرده و در پی آن نیروی ادراک و فکر در انسان پدید آمده است که به‌وسیله آنها قادر به شناسایی حوادث و موجودات گذشته، حال و آینده است (ج. ۲، ص. ۱۱۳).

شکوفایی معرفی می‌کند (Seligman, 2011, P. 23).

اگرچه این یافته همسو با منظرگاه روان‌شناسی مثبت در خصوص معنا و هدف است، تمرکز بر اهداف متعالی در برابر اهداف فردی، وجه تمایز دیدگاه علامه طباطبایی و نظریه‌های مثبت‌گرا است. در نظریه شکوفایی سلینگمن، معنا و هدف محدود به هدف‌های بلند فردی است و از هدف‌های مقدس و متعالی سخنی به میان نیامده و جهت‌دهی هدف و معنا به سمت اهداف عالی دینی قرار نگرفته است؛ اما در پدیدآیی خوف از خدا در دیدگاه علامه طباطبایی هدف و معنایی که تمام رفتارها را متوجه خود می‌کند، دست‌یابی به قرب الهی و فوائد حیات اخروی است که فراتر از اهداف فردی و نیازهای بنیادین در دانش روان‌شناسی است.

مبتی بر یافته‌های به‌دست‌آمده از دیدگاه علامه طباطبایی، انسان از خودش چیزی جز فقر ندارد. درک فقر و نیازمندی برخاسته از ضعف وجودی انسان در برابر خالق و علت هستی‌بخش، حکایت‌گر عدم استقلال فرد نسبت به هستی‌قلب و درونمایه‌های آن است که در عملکرد و پدیدآیی آنها ارتباط و وابستگی میان انسان به خداوند برقرار است. این یافته همسو با خوانش مصلح و موسوی مقدم (۱۳۹۰، ص. ۹۲) از دیدگاه علامه طباطبایی است که انسان با عقل سلیم، معلولیت خود و جهان و نیز فقر ذاتی و ربط محض خود با خالق را بنا به فطرت خویش درمی‌یابد؛ بنابراین، نمی‌توان انسان را به‌عنوان موجودی خود بنیاد یا سوژه تعریف کرد؛ بلکه معلولی است که از طریق مسیری طبیعی که همان قانون فطرت است، به هدف غایی خود که قرب الاهی است، می‌رسد. چنین انسانی معناخواه، غایت‌شناس، غایت‌گرا، جاودانه و ساعی الی الله است. او عبد خداست و رابطه‌اش با خالق خود، رابطه عبودیت و پرستش است، نه ادعای استقلال و خودبنیادی. بر این اساس، برخلاف دیدگاه فروید (۱۳۶۲، ص. ۱۱۵) و راسل (۱۳۴۹، ص. ۳۷) خاستگاه ترس از خدا نه تنها عوامل طبیعی بیرونی (همچون رعد و برق)

نیست، برخی از ویژگی‌های علت هستی‌بخش و ویژگی وابستگی و پیوستگی انسان به خداوند است.

یافته‌های مقله نشان دادند باوجود عین‌ربط‌بودن و احتیاج، انسان همواره نیازمند توجه و عنایت از ناحیه فاعل هستی‌بخش است و از مهم‌ترین تهدیداتی که هستی فرد با آن مواجه می‌شود و موجب پدیدآیی خوف از خدا می‌شود، دریافت‌نکردن توجه از ناحیه فاعل هستی‌بخش است. با توجه به مراتب شناخت، این بی‌توجهی از ناحیه فاعل هستی‌بخش دارای مراتب است. برخی از موارد این بی‌توجهی در قرآن به‌عنوان تهدید (عذاب) آمده و یادآوری این‌گونه تهدیدات منشأ خوف از خدا می‌شود. این یافته همسو با دیدگاه مصباح یزدی (۱۳۸۱) در ذیل آیه ۷۵ سوره آل عمران «وَلَا يَكْفُرُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» است که بی‌توجهی و سخن‌نگفتن خداوند با افراد شقی یکی از بزرگ‌ترین عذاب‌های الهی معرفی می‌شود؛ از این رو، مؤمنینی که در دنیا زندگی می‌کنند، از اینکه مبدا مورد توجه و عنایت خداوند قرار نگیرند، دچار خوف می‌شوند؛ بنابراین، احتمال بی‌توجهی از ناحیه خداوند در قیامت عاملی در پدیدآیی خوف از خدا در دنیا است.

یافته‌های مقاله بیان کردند ضعیف‌بودن انسان، یکی از منشأهای وجودی است که موجب خوف از خدا می‌شود. این یافته هم‌جهت با ویژگی‌هایی است که مصباح یزدی (۱۳۸۵) برای افراد داری خوف از خدا بیان می‌کند:

«اگر انسان احساس کند دارای قدرت و توان مقابله با خطرات و سختی‌ها است، ترس از روبه‌روشدن با خطر ندارد. از این نظر در مقایسه با افراد رشید و بالغ، کودکان بیشتر می‌ترسند؛ چون آنان ضعیف و ناتوان‌اند و در برابر آزار و تعدی دیگران خود را بسیار آسیب‌پذیر می‌دانند؛ اما افراد بالغ و به‌ویژه کسانی که در مقایسه با هم‌سالان خود قدرت و توان بیشتری دارند، ترس از روبه‌رو شدن با بسیاری از خطرات را ندارند؛ چون خود را برخوردار از توان کافی برای مقابله با خطرات و تعدی دیگران می‌یابند.

براش، کریستین، و اینگهاریا، ریچرگ (۱۳۸۴). *هول و هراس* (منیر سنگلجی، مترجم). انتشارات پیدایش.
 پروین لارنس ای، و پی، جان اولیور (۱۳۸۶). *شخصیت، نظریه و پژوهش* (محمدجعفر جوادی و پروین کدیور، مترجم). آئیژ. اثر اصلی منتشر شده در (۲۰۰۱)

پلاچیک، روبرت (۱۳۷۱). *هیجان‌ها حقایق، نظریه‌ها و یک مدل جدید* (محمود رمضان‌زاده، مترجم). انتشارات آستان قدس رضوی. اثر اصلی منتشر شده در (۱۹۸۰)

پیرحیاتی، محمد (۱۳۹۰). *اسطوره و دین رویکردی پژوهشی و عرفانی به دین*. دفتر پژوهش و نشر سهروردی.

خدانپاهی، محمدکریم (۱۳۹۰). *انگیزش و هیجان، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهی*.

خلیلیان شلمزاری، محمود، حسن‌آبادی، حمیدرضا، سقایی‌ریا، محمدناصر، و براتی‌سده، فرید (۱۳۹۷). *خوانش روان‌شناختی خوف از خدا مبتنی بر اندیشه علامه طباطبایی*. *روان‌شناسی و دین*، ۴۳، ۲۳-۳۸.

<http://ravanshenasi.nashriyat.ir/node/448>

خلیلیان شلمزاری، محمود، و خسرنپناه، عبدالحسین (۱۳۹۶). *خوانشی نو در توصیف و تحلیل خاستگاه تفاوت‌های جنسیتی از نگاه علامه طباطبایی*. *مطالعات جنسیت و خانواده*، ۵(۱)، ۶۱-۸۱.

https://www.jgfs.ir/article_59846.html

راسل، برتراند (۱۳۴۹). *چرا مسیحی نیستیم؟* (س، الف، س، طاهری، مترجم). سازمان چاپ آسمان. اثر اصلی منتشر شده در (۱۹۶۷).

ریو، جان مارشال (۱۳۹۹). *انگیزش و هیجان* (یحیی سید محمدی، مترجم). نشر ویرایش. اثر اصلی منتشر شده در (۲۰۱۸)

شجاعی، محمدصادق (۱۳۹۹). *روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی، مبانی نظری و مراحل اجرا*. *مطالعات*

پس به هر اندازه در انسان احساس ضعف، ناتوانی و فقر وجود داشته باشد، ترسش نیز بیشتر است و کسی که ضعیف‌تر باشد، ترسش فزون‌تر می‌باشد. از سوی دیگر، کمال انسان در آن است که به بندگی محض خداوند دست یابد و از مظاهر بندگی خدا این است که انسان خود را مالک چیزی نداند، بلکه باور داشته باشد که دارای ضعف، نقص و فقر ذاتی است و سر تا پا نیازمند خداوند قادر متعال است. به‌طور طبیعی، کسی که خود را حقیر و ضعیف محض می‌یابد و هیچ قدرت و توانی در خود نمی‌یابد که به‌وسیله آن خطرات را از خود دفع کند، سر تا پای وجودش را ترس فرا می‌گیرد و ترسش از خالق و مالک هستی که دارای قدرت نامحدود و بی‌پایان است، فوق‌العاده خواهد بود» (ص. ۱۵۸-۱۵۹).

براساس دیدگاه علامه طباطبایی (۱۴۳۰ق) اصل توحید یک اصل اساسی در شکل‌گیری شناخت، هیجان و رفتار است (ج ۱۰، ص. ۱۳۵)؛ از این رو، اصل محوری توحید در تمام مصادیق خوف از خدا با مراتب مختلف (مرتبه شدید در خوف از مقام الهی و مرتبه ضعف در خوف در توازن با رجا) جاری است. در تأیید این مطلب شبر (۱۳۸۳ق، ص. ۲۴۷) قائل است که یکی از ویژگی‌های مفهوم خوف مراتبی است که براساس حالات و میزان شناخت افراد درجه‌بندی می‌شود؛ چنانچه دانشمندان اخلاق وجود مراتب را در قلب خوف عامه از عذاب، خوف خاصه از عتاب و خوف اخص خواص از احتجاج بیان کرده‌اند (موسوی خمینی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۴)؛ بنابراین، با توجه به ویژگی مرتب‌پذیری سازه خوف از خدا هر دو نوع خوف از مقام الهی و خوف در توازن با رجا از مصادیق آن به حساب می‌آیند که هدف فرد خائف در خوف از مقام الهی، قرب الهی و هدف در خوف در توازن با رجا دستیابی به فولند حیات اخروی است.

منابع

قرآن کریم

دیدگاه محمدحسین طباطبایی. پژوهش‌های فلسفی

کلامی، ۱۲(۴)، ۹۱-۱۱۲.

10.22091/PFK.2011.126

مظاهری، محمدعلی، و پسندیده، عباس (۱۳۹۰). مثلث

ایمان الگوی ابعادی رابطه انسان با خدا. سازمان چاپ

و نشر دارالحدیث.

موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۳). چهل حدیث. مؤسسه

تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

References

Brush, K. & Richberg, I. M. (2005). Fear and

Anxiety (2nd edition). (M. Sanglaji, Trans.). Peydayesh Publications. [In Persian]. (Original work published 2001)

Feyz Kashani, M. (2000). *The Bright Path*. (S. M. S. Aref, Trans.). Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Persian].

Frankl, V. E. (1962). *Man's search for meaning; an introduction to logotherapy*. Beacon Press.

Freud, S. (1983). *Totem and Taboo*. (B. Irajpoor, Trans.). Asia Publications. [In Persian]. (Original work published 1965)

Holy Qur'an

Kempf, E. J. (1958). Basic biodynamics. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 73, 869-910.

Khalilian Shalamzari, M., & Khosropanah, A. (2017). A New Reading on the Description and Analysis of the Origin of Gender Differences in View of Allameh Tabatabaee. *Gender and Family Studies*, 5(1), 61-81.

https://www.jgfs.ir/article_59846.html [In Persian].

Khalilian Shalmazari, M., Hasanabad, H., Saqai Biryar, M. N., & Baratisadeh, F. (2018). A Psychological Reading of "Fear of God" Based on Allameh Tabatabai's Thought: Presenting a Phenomenal Model. *Psychology and Religion*, 43, 3-23. <http://ravanshenasi.nashriyat.ir/node/448> [In Persian].

Khodapanahi, M. K. (2011). *Motivation and Emotion*. Organization for Study and Compilation of Humanities University Books. [In Persian].

اسلام و روان‌شناسی، ۱۴(۲۷)، ۴۱-۷۳.

10.30471/PSY.2021.6780.1733

شیر، عبدالله (۱۳۸۳ق). *الاخلاق*. مطبعة النعمان.

طباطبایی، محمدحسین (۱۴۳۰ق). *المیزان فی تفسیر*

القرآن (ج. ۱، ۲، ۴، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۹). انتشارات

جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیرالمیزان* (ج.

۸، ۱۲) (محمدباقر موسوی همدانی، مترجم).

انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. (اثر اصلی

منتشر شده در ۱۴۳۰ق)

طوسی، نصیرالدین (۱۳۸۴). *اوصاف/الاشراف* (سیر و

سلوک و تهذیب نفس) (محمدرضا غیائی کرمانی،

بازنویس). حضور.

فروید، زیگموند (۱۳۶۲). *توتم و تابو* (باقر ایرج‌پور، مترجم).

انتشارات آسیا. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۶۵)

فیض کاشانی، محسن (۱۳۷۹). *راه روشن، ترجمه المحججه*

البيضاء فی تهذیب الاحیاء (سید محمدصادق عارف،

مترجم). بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس

رضوی.

لطف‌آبادی، حسین (۱۳۹۰). *روشن‌شناسی پژوهش در*

روان‌شناسی و علوم تربیتی. پژوهشگاه حوزه و

دانشگاه.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۵). *پندهای الهی*. انتشارات

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله

علیه.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳). *جرعه‌ای از دریای راز*.

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

رحمه الله علیه.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۱). *پندهای امام صادق*

علیه‌السلام به رهجویان صادق. انتشارات مؤسسه

آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله علیه.

مصلح، علی‌اصغر، و موسوس مقدم، رحمت‌الله (۱۳۹۰).

نسبت انسان با خدا در فلسفه دکارت و نقد آن از

- Russell, B. (1970). *Why I am not a Christian?*. (S. A. S. Taheri, Trans.). Asman Printing Organization. [In Persian]. (Original work published 1967)
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, 141–166. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.141>
- Seligman, M. E. P. (2011). *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being*. Free Press.
- Shojaei, M. S. (2020). The Methodology of Qualitative Analysis of the Content of Religious Texts: Theoretical Foundations and Implementation Phases. *Studies in Islam and Psychology*, 14(27), 41-73. [10.30471/PSY.2021.6780.1733](https://doi.org/10.30471/PSY.2021.6780.1733) [In Persian].
- Tabatabaei, M. H. (1995). *Translation of the interpretation of al-Mizan* (vol. 8, 12). (M. B. Moosavi Hamadani, Trans.). Publication of the Society of Teachers of the Qom Seminary. [In Persian].
- Vital, K., & Hamann, S. (2010). Neuroimaging support for discrete neural correlates of basic emotions: a voxel-based meta-analysis. *Journal of cognitive neuroscience*, 22(12), 2864–2885. <https://doi.org/10.1162/jocn.2009.21366>
- Levenson, R. W. (2011). Basic emotion questions. *Emotion Review*, 3(4), 379–386. <https://doi.org/10.1177/1754073911410743>
- Lotfabadi, H. (2011). *Research Methodology in Psychology and Educational Sciences*. Howzeh Research Institute and University. [In Persian].
- Mazaheri, M. A. & Pasandideh, A. (2011). *The Triangle of Faith: A Dimensional Model of the Relationship between Humans and God*. Dar Al-Hadith Publishing and Printing Organization [In Persian].
- Mesbah Yazdi, M. T. (2006). *Divine Punishments*. Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini, peace be upon him. [In Persian].
- Mesbah, M. T. (2002). *The Advices of Imam Sadiq (peace be upon him) to the Truth Seekers*. Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini, peace be upon him. [In Persian].
- Mesbah, M. T. (2014). *A Glimpse of the Sea of Secrets*. Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini, peace be upon him. [In Persian].
- Mosleh, A., & Musavi Moghaddam, S. (2011). The Relation of Man to God from Descartes' Perspective and its Critique according to Tabatabaei's Viewpoint. *Journal of Philosophical Theological Research*, 12(4), 91-111. [10.22091/PFK.2011.126](https://doi.org/10.22091/PFK.2011.126) [In Persian].
- Mousavi Khomeini, R. (2004). *Forty Hadith*. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Parvin, L. I. & John, O. B. (2002). *Personality: Theory and Research* (M. J. Javadi & P. Kadivar, Trans.). Ayizh. [In Persian]. (Original work published 2001)
- Pirhayati, M. (2011). *Myth and Religion: A Research and Mystical Approach to Religion*. Sohravardi Research and Publication Office. [In Persian]
- Plutchik, R. (1992) *Emotions are facts, theories, and a new model*. (M. Ramazanzadeh, Trans.). Astan Quds Razavi Publications. [In Persian]. (Original work published 1980)
- Rio, J. M. (2020). *Motivation and Emotion* (Y. Seyed Mahammsdi, Trans.). Viraayesh Publication. [In Persian]. (Original work published 2018)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی